

Соціально-правова природа затримання особи у порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України

У статті проаналізовано проблемні питання законодавчої регламентації затримання особи у контексті обмеження права на свободу та особисту недоторканність. Акцентовано увагу на соціальній та правовій природі затримання та необхідності забезпечити відповідність цього заходу примусу європейським стандартам. Автори зробили висновок про те, що термін «затримання» вживається у законодавстві багатозначно, відзначили фрагментарність нормативного регулювання системи дій, які входять до поняття затримання особи. У рамках науки кримінального процесу було констатовано відсутність єдиного підходу до сутності та змісту затримання. На думку авторів необхідно сформувати цілісне теоретичне бачення затримання особи, що дозволить вирішити проблеми застосування даного заходу примусу на практиці.

Ключові слова: затримання, тимчасовий запобіжний захід, законне затримання, уповноважена службова особа, особиста недоторканність, право на свободу.

Постановка наукової проблеми та її значення. На сьогодні стан злочинності в Україні характеризується рядом цілим негативних тенденцій, що дає підстави стверджувати про достатньо високий рівень загрози національній безпеці. За останні роки рівень злочинності продовжує зростати, а у якісному розрізі не можна не звернути увагу на збільшення кількості насильницьких злочинів, злочинів, вчинених організованими групами та із застосуванням зброї. З огляду на це, протидія злочинності є надзвичайно важливим завданням держави, для вирішення якого слід використовувати арсенал найрізноманітніших методів та засобів, серед яких: подальше удосконалення вітчизняного кримінального та кримінального процесуального законодавства, підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів, суду та системи правозахисту, розширення правових меж реалізації особою можливості попередити вчинення злочинного діяння, припинити його та затримати особу, яка його вчинила.

Затримання особи у рамках кримінального судочинства – доволі складний механізм, який складається із організаційних форм діяльності органів та посадових осіб, які ведуть кримінальне провадження, та реалізації правових норм, які регламентують затримання. Для того, щоб кримінальне процесуальне затримання відповідало усім вимогам як міжнародних, так і національних нормативно-правових актів, потрібно, щоб його виконавці знали та у необхідних випадках правильно застосовували дані норми. Неправомірне затримання неминуче спричиняє шкоду як безпосередньо особі, яку підозрюють у вчиненні злочину та затримують, так і інтересам правосуддя, оскільки може перешкодити ухваленню законного та обґрунтованого рішення.

Тим не менше, застосування примусу у кримінальному процесі є необхідним, а іноді й обов'язковим, і викликане необхідністю реалізації одного з ключових завдань держави – протидії злочинності, яке майже завжди зустрічає спротив, але залишається ефективним способом забезпечення виконання норм кримінального процесуального законодавства України.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблематика затримання особи, його матеріальний та процесуальний аспекти були предметом наукового інтересу багатьох вітчизняних учених, серед яких О. Білоусов, Ю. Лук'яненко, Є. Макаренко, О. Марочкін, О. Татаров, О. Тищенко, І. Усенко, В. Фаринник, О. Юхно та ін., праці яких мають важливе теоретичне та практичне значення. Проте проблемні питання правової регламентації та практичного застосування затримання особи й надалі не втрачають своєї гостроти, оскільки не отримують однозначного вирішення та унормування, незважаючи на важливість сфери, у якій вони виникають.

Мета й завдання статті полягає у проведенні наукового аналізу та характеристиці соціальної та правової природи затримання особи в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Одним з найважливіших об'єктів державного захисту є право громадянина на свободу та особисту недоторканність. Гарантією цього права є положення ст. 29 Конституції України, що відтворює

закріплену у ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1] загальновизнану норму про те, що кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім випадків, вичерпний перелік яких встановлено п. 1 (a-f) ст. 5 Конвенції, і відповідно до процедури, встановленої законом.

Таким чином, держава може обмежити це право, але лише у випадках, визначених законом, оскільки це істотно звужує правовий статус особи. Відповідно до ст. 12 КПК України під час кримінального провадження ніхто не може триматися під вартою, бути затриманим або обмеженим у здійсненні права на вільне пересування в інший спосіб через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення інакше як на підставах та в порядку, передбачених КПК України. Затримання особи, взяття її під варту або обмеження в праві на вільне пересування в інший спосіб під час кримінального провадження, здійснене за відсутності підстав або з порушенням порядку, передбаченого КПК України, тягне за собою відповідальність, установлену законом.

На думку О.Білоусова та С.Смокова, пріоритетною проблемою політико-правової думки, яка має багатовікову історію, є захист свободи і особистої недоторканності людини та громадянина, оскільки вона становить невід'ємну складову відносин індивіда і держави. У системі природних і невід'ємних прав людини свобода й особиста недоторканність посідає особливе місце. Якщо не захищені свобода й особиста недоторканність, то незахищені й усі інші права [2, с. 7]. Право на свободу та особисту недоторканність є одним з наріжних каменів у системі конституційних прав і свобод особи, тому будь-які законодавчі новели, що стосуються можливостей його обмеження, потребують вичерпної аргументації їх суспільної необхідності і дуже зваженого юридичного вираження [3].

Особа володіє свободою, яка не може бути обмежена без законних на те підстав. Наявність обґрунтованої підозри у вчиненні злочину даною особою є однією із таких законних підстав обмеження права на свободу та особисту недоторканність, зокрема у формі затримання. Відповідно до ч. 2 ст. 176 КПК України затримання є тимчасовим запобіжним заходом, який застосовується з підстав та в порядку, передбаченому КПК України, та входить до системи заходів забезпечення кримінального провадження (ч. 2 ст. 131 КПК України). Крім того у рішенні КСУ від 26 червня 2003 р. № 12-рп/2003 затримання визначено як тимчасовий запобіжний кримінально-процесуальний захід, застосування якого обмежує право на свободу та особисту недоторканність індивіда [4]. З огляду на те, що у вітчизняній практиці доволі поширеним засобом обмеження свободи особи, яка переслідується за підозрою у вчиненні злочину, є затримання, саме відносно цієї дії гарантії мають демонструвати найвищий рівень ефективності.

Досліджуючи законність затримання, потрібно встановити взаємозв'язок, який би дозволив зробити висновок про допустимість і правомірність нанесення шкоди особі, яка підозрюється у вчиненні злочину. Такий взаємозв'язок спостерігатиметься між правами особи та суспільними інтересами, які захищаються законом і державою, і водночас порушуються внаслідок затримання особи. Існує позиція, що шкода, яка нанесена при затриманні, є засобом відвернення суспільної небезпеки, тому корисність чи шкідливість дій, які вчиняються під час затримання, розглядаються у взаємодії та співвідношенні із порушеними суспільними інтересами.

Насильство, яке може проявлятися під час затримання особи, не є покаранням, хоча і є засобом примусу. Як зазначав Г. Бушуєв, насилля, яке може застосовуватись при затриманні – це міра, яка не тільки перешкоджає явному ухиленню затриманого від потенційної відповідальності, а також дає затриманому розуміння невідворотності покарання у разі вчинення ним кримінально караного правопорушення [5, с. 19, 22]. Таким чином, суспільна значущість затримання особи проявляється в усвідомленні затриманим настання реальної процесуальної дії щодо нього як логічне завершення його протиправної діяльності. Під час затримання особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, повинна розуміти всю невідворотність покарання у разі вчинення нею суспільно небезпечного діяння і доведення її вини у встановленому законом порядку.

Як правило, у наукових визначеннях поняття «затримання особи» немає посилання на правомірне застосування сили щодо затриманого у разі необхідності, оскільки така позиція може сприйматися як така, що безпосередньо порушує права і свободи затриманої особи. Але незаконне застосування сили до особи у ході затримання повинно включати суспільну небезпечність заподіяної шкоди, однак не слід забувати, що затриманий може свідомо ухилитися від законного затримання, і таким чином провокувати осіб на застосування до нього сили у будь-якому з її проявів.

Безумовно, законодавцю слід чітко окреслити обставини застосування сили у разі затримання особи, зокрема у випадках опору під час затримання з метою ухилення від кримінальної відповідальності. Також визначення обставин «затримання особи» (зокрема, кількість учасників

затримання, характер опору затриманого, конкретна обстановка, небезпечність ситуації, озброєність осіб, яких затримують, тяжкість вчиненого суспільно небезпечного діяння, шкода, яка заподіюється правам конкретних осіб, суспільним та державним інтересам та ін.) дасть змогу встановити законність затримання особи, оскільки супротив затриманого може носити як правомірний, так і неправомірний характер, залежно від проведення процедури затримання. Таким чином, застосування сили під час обмеження свободи затриманого повинне мати законодавче підґрунтя, а спричинення шкоди особі, яку затримано, повинно відбуватися тільки на підставі чітко визначених умов, а також з конкретним усвідомленням та розумінням того, що суспільно небезпечне діяння, яке вчинила особа, має всі ознаки злочину.

Цікавою, але водночас дискусійною є позиція Є. Макаренка, який вважає, що затримання підозрюваного фактично є ефективним способом отримання вагомих доказів його причетності до злочину, а не запобіжним заходом, що виключає можливість його ухилення від кримінальної відповідальності [6, с. 203]. Дійсно, затримання особи дає можливість формування відповідної доказової бази, однак слугує й для інших цілей – недопущення продовження протиправної діяльності, знищення чи фальсифікації доказів, втечі підозрюваного, зрештою захисту тих суб'єктів, права та законні інтереси яких порушуються внаслідок протиправної поведінки особи.

З аналізу норм законодавства випливає те, що у регламентації визначення «затримання особи» потрібно чітко зазначити цілі, які переслідують особи, наділені правом на затримання, та засоби, з допомогою яких досягаються такі цілі. Як зазначає В. Фаринник, кримінальне процесуальне законодавство не містить чіткого визначення цілей затримання. Водночас, затримання лише для з'ясування причетності особи до вчинення злочину й вирішення питання про застосування до неї запобіжного заходу, при відсутності бажання в підозрюваного зникнути, продовжити злочинну діяльність або сховати (знищити) докази, не зовсім виправдане – адже ці питання можливо вирішити й не затримуючи особу, анкетні відомості й місцезнаходження якого відомі органу розслідування. Свобода ж особи повинна обмежуватися виключно тоді, коли без цього неможливо забезпечити виконання поставлених цілей [7, с. 193-194]. Зокрема, нагальна необхідність запобігти злочині чи його припинити зумовлює головним чином правомірність затримання особи, що вчинила злочин або замах на злочин, тобто обумовлює своєрідне «зняття» з неї обставин особистої недоторканості.

У контексті викладеного не зайвим буде згадати принцип пропорційності, на необхідності дотримання якого наголошує у своїх рішеннях Європейський суд з прав людини. Даний принцип передбачає встановлення балансу між важливістю забезпечити негайне виконання зобов'язання та важливістю права на свободу у демократичному суспільстві.

Неправильне, всупереч закону застосування затримання як тимчасового запобіжного заходу призводить до негативних соціальних наслідків: деструктивного впливу на розслідування кримінальних проваджень через поверхневе дослідження усіх обставин справи, дає поштовх до процесуальних порушень у процедурі затримання особи, що також негативно впливає на хід та якість досудового розслідування, в ході якого порушуються права і основоположні свободи затриманого, збільшення кількості кримінальних правопорушень у сферах з найбільшим рівнем ризиків, підвищення рівня маргінальної, асоціальної поведінки в населення, байдуже ставлення суспільства до вчинення порушень правоохоронними органами щодо процедури затримання у зв'язку із нерозумінням або небажанням розуміти важливість додержання норм права під час затримання будь-якої особи без винятку.

Варто зауважити, що цілі та засоби затримання особи – основний інструментарій, який повинен бути закладений при формуванні конкретної норми, що регламентувала б поняття «затримання особи» і яка обмежувала б порушення прав особи під час затримання. Тому цілі і засоби, які є невід'ємними і взаємопов'язаними, повинні також відображати суспільну значущість, тобто виражати не формальну, а матеріальну сторону норми «затримання особи». Чітко регламентоване визначення «затримання особи» із зазначенням цілей і засобів дасть змогу зрозуміти, в яких випадках обмеження свободи затриманого буде пропорційним тим суспільним чи індивідуальним інтересам, на які посягала затримана особа.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Проблема свободи та недоторканності особи останнім часом привертає до себе підвищену увагу. І це не випадково, адже утвердження і забезпечення прав особи є фундаментом правової держави. Проте постійно підкреслюючи пріоритет захисту прав людини, слід враховувати й право органів державної влади у необхідних випадках застосовувати заходи державного примусу, у тому числі й ті, які мають кримінальний процесуальний характер. Цілком очевидно, що ця обставина не суперечить загальним засадам кримінального провадження, до яких, зокрема, відноситься забезпечення права на свободу та особисту

недоторканність, оскільки усі правообмеження щодо особи повинні застосовуватися на законних підставах із наданням учасникам процесу необхідних можливостей захисту своїх прав та інтересів та їх гарантій.

У системі запобіжних заходів кримінальним процесуальним гарантіям відведено вагоме місце. При цьому, їх найбільша концентрація спостерігається навколо тих дій, які мають спрямування на обмеження особистої свободи. Саме з цієї причини затримання особи постає в центрі найбільшої уваги в аспекті оцінки процесуальних гарантій в механізмі застосування запобіжних заходів.

Безумовно, без наявності й забезпечення ефективних правових механізмів подальша реалізація захисту прав людини стає більш уразливою, а інколи й гіпотетичною, ілюзорною. Тим не менше, Ю. Лук'яненко та О. Юхно констатують, що затримання особи без законодавчо передбачених підстав, а також без будь-якого ефективного засобу правового захисту є звичайним явищем [8, с. 147]. А у щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини цілком слушно зазначається, що допущення порушення процесуального законодавства та права особи на свободу на початковій стадії кримінального провадження закладає основу для подальшого порушення та потурання істотних прав людини і основоположних свобод, проголошених міжнародними договорами та Конституцією України [9]. Така ситуація значною мірою зумовлена багатозначністю вживання терміну «затримання» у законодавстві, деякою фрагментарністю нормативного регулювання системи дій, які входять до поняття затримання особи, відсутністю єдиних наукових підходів до сутності та змісту затримання. З огляду на це, необхідно сформулювати цілісне теоретичне бачення затримання особи у рамках науки кримінального процесу, що дозволить вирішити проблеми застосування даного заходу примусу на практиці.

Джерела та література

1. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
2. Білоусов О.І., Смоков С.М. Затримання підозрюваного у кримінальному процесі України: монографія / О.І. Білоусов, С.М. Смоков. – Одеса, 2009. – 112 с.
3. Превентивне затримання в. 2.0. Недомислення чи рецидив репресивної ментальності? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zib.com.ua/ua/83968-preventivne_zatrimannya_v20_nedomislennya_chi_recidiv_repres.html.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частин першої, третьої статті 80 Конституції України, частини першої статті 26, частин першої, другої, третьої статті 27 Закону України «Про статус народного депутата України» та за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 80 Конституції України стосовно затримання народного депутата України (справа про гарантії депутатської недоторканності) від 26.06.2003 р. № 12-рп/2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-03>.
5. Бушуев Г.В. Социальная и уголовно-правовая оценка причинения вреда преступнику при задержании / Г.В. Бушуев. – Горький: Горьковская высшая школа МВД СССР, 1976. – 91 с.
6. Макаренко Є.І. Затримання підозрюваних у вчиненні злочинів (чи відповідають вимоги Кримінального процесуального кодексу України європейським стандартам) / Є.І. Макаренко // Право і суспільство. – 2016. – № 2 – С. 200-208.
7. Фашинник В., Мірковець Д. Затримання особи в новому Кримінальному процесуальному кодексі України: окремі питання відповідності міжнародним стандартам і практиці Європейського суду з прав людини / В. Фаринник, Д. Мірковець // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – № 6. – С. 192-196.
8. Лук'яненко Ю.В. Затримання особи як захід забезпечення кримінального провадження: монографія / Ю.В. Лук'яненко, О.О. Юхно / за заг. ред. д.ю.н., проф. О.О. Юхна. – Харків, 2016. – 264 с.
9. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ombudsman.gov.ua/files/Dopovidi/Dopovid_2015_10b.pdf.

Фидря Ю., Хoleyко К. Социально-правовая природа задержания лица в порядке, предусмотренном Уголовным процессуальным кодексом Украины. Статья посвящается отдельным вопросам законодательной регламентации задержания лица в контексте ограничения права на свободу и личную неприкосновенность. Подчеркивается, что задержание лица в рамках уголовного производства – достаточно сложный механизм, состоящий из организационных форм деятельности органов и должностных лиц, которые ведут уголовное производство, и реализации правовых норм, регламентирующих задержание. Констатируется, что, не смотря на приоритет защиты прав человека, следует учитывать и право органов государственной власти в необходимых случаях применять меры государственного принуждения, в том числе и имеющие уголовный процессуальный характер. В то же время акцентируется внимание на необходимости обеспечить соответствие этих мер принуждения европейским стандартам, а также повысить при этом эффективность процессуальных гарантий. Отмечено отсутствие однозначного законодательного использования термина «задержание», а также единства научных подходов к существу и содержанию задержания. Предложено сформировать целостное теоретическое видение задержания лица в рамках науки уголовного процесса, которое разрешит проблему применения данной меры принуждения на практике.

Ключевые слова: задержание, временная мера пресечения, законное задержание, уполномоченное должностное лицо, личная неприкосновенность, право на свободу.

Fidria Yu., Kholeyko K. Social and Legal Nature of the Detention of a Person in the Way Prescribed by the Criminal Procedure Code of Ukraine. The article is devoted to the specific issues of legislative regulation of the detention of a person in the context of limits on the right to liberty and personal integrity or inviolability. The detention of a person in criminal proceedings is a rather complicated mechanism, which includes the organizational forms of the activities conducted by the organs and officials in the criminal proceedings and utilization of the legal norms regulating detention. The author states that in spite of the priority of the issue of human rights protection, the rights of the state bodies should be taken into account when it is necessary to apply measures of the state coercion, including those having a criminal procedural character. The emphasis is laid on the necessity to bring these coercive measures into the compliance with the European standards and to increase the effectiveness of the procedural guarantees. The author has revealed certain divergence in the legislative use of the term «detention», as well as the variations of the scientific approaches to the interpretation of the essence and content of the notion of «detention». It was proposed to create a holistic theoretical rationale for the detention of a person within the framework of the science on the criminal process, which could solve the problem of applying this coercive measure in practice.

Key words: detention, temporary preventive measure, lawful detention, authorized official, personal integrity, right to freedom.